

„Mily szép vagy, kedvesem, mily szép!”

A legszebb nő a legszebb éneken

■ KŐSZEGHY MIKLÓS

Előjáróban

Milyen a szép nő? Nem is tudom, fel szabad-e még tenni ilyen kérdéseket, vagy ez már önmagában elítélendő. Gyakorta elhangzik konferenciákon, sőt folyóiratokban is felbukkan, hogy az Ószövetség egy férfiak által írt szövegekpusz, vagy ami még ennél is súlyosabb kijelentés, hogy az egésznek amolyan „macsó” világlátása van. Bevallom őszintén, a második fajta kijelentéssel nemigen tudok mit kezdeni, hiszen egy modern gondolatrendszer átvitele háromezer évvel ezelőtti társadalmi helyzetekre – nos, véleményem szerint ez minimum kockázatos. Ám azt hiszem, történeti koroktól eltekintve is kimondhatjuk, hogy annál rosszabb kérdést, mint hogy milyen a szép nő, értsd: milyen objektív kritériumokkal kell rendelkeznie egy szép nőnek, aligha tehetnénk fel magunknak. A rossz kérdésekkel kapcsolatban pedig mintha két lehetőség kínálkoznék: vagy egyáltalán nem kapunk választ, vagy – ami még rosszabb – rengeteg választ kapunk. Jelen kérdésünkkel kapcsolatban alighanem a második esettel állunk szemben. A használhatatlan válaszok tömege olyan nagy, hogy a legjobban teszem, ha egyet sem ismertetek közülük – ezt az olvasóra bízom. A bibliai szerzők férfiként való azonosításával természetesen megszemenően egyet kell értenünk. Ez tökéletesen helytálló megállapítás, elegendő, ha csak arra utalunk, hogy az ószövetségi korban a nők iskolába járása még csak lehetőségként sem merült fel. Tény, hogy a bibliai szerzők alighanem kivétel nélkül férfiak voltak, és a most következő rövid írásomban éppen ezt a körülményt szeretném hasznomra fordítani. A célom ugyanis természetesen nem az, hogy megmondjam, mitől volt szép egy nő az ókori Izraelben, hanem ennél jóval szerényebben csak annyi, hogy átgondoljam, miért láthatott egy (nem mellékesen szerelmes) férfi szépnek egy nőt az Ószövetség világában.

Ráadásul még ezt a szerény célkitűzést is szűkíteni szeretném kissé. Mert arról számos helyen olvasunk, hogy a női szépséget az ószövetségi szövegek egyike-másika veszélyesnek tartja. Ábrahám például, cseppet sem ósátyához méltó módon a testvérének hazudja a feleségét, Sárát, mert attól fél, hogy esetleg bajba kerül az asszony szépsége miatt (1Móz 12,10–20). Arról nem is szólva, hogy Betsabé szépsége milyen mélységekbe sodorta Dávidot – aki természetesen egyedül volt felelős a történetekért, szemernyi helyet sem hagyva az áldozathibáztatásnak (2Sám 11). Mostani témám ennél sokkal békésebb. A csodás Énekek éneke 4,1–5,7¹ alapján szeretném átgondolni, milyen nőt láttak nagyon szépnek egykori férfitársaim. A válasz persze, ahogyan ma is, egyszerű lehetett: azt a nőt, akibe beleszeret-

¹ Ezt a jelölést talán nem árt kissé egyértelműbbé tenni: arra utalok ezzel, hogy a fejezet 6. versével nem foglalkozom.

tek. Mert alighanem tényleg igaza lehet Visky Andrásnak: valóban a lélekbe szeretünk bele, az fénylik át azután a testen – olyan fergeteget indítva el, amely elől nem nagyon van menekvés – szerencsére.

Az Énekek éneke körüli bibliatudományi problémákkal ebben az írásban nem foglalkozom – eze- ket bárki kényelmesen megtalálja a bevezetőtanokban, akár magyarul,² akár valamely idegen nyelven.³ Annyit azonban szeretnék előrebocsátani, hogy a szöveget nem allegorikusan, nem is kultikus irány- ban, hanem naturálisan szeretném értelmezni. Egyetlen pillanatra sem gondolom, hogy ezzel zárójelbe teszem a másik két, teljesen legitim értelmezési lehetőséget, döntésemet talán csak az magyarázhatja, hogy aki a másik két értelmezési keretről szeretne többet tudni, az remek munkákban teheti meg ezt.⁴

A legszebb nő ismérvei

Sokfelől meg lehetne közelíteni a kérdést, de hosszas töprengés után olyan módszert választottam, amely talán szokatlannak tűnhet. Köztudomású, hogy az Énekek énekének a héber szövege a legbonyolultabbak egyike az Ószövetségen belül. A megfontolásra érdemes dolgok sora a könyv mára megszokottá vált, ám tulajdonképpen helytelen címével kezdődik: akkor járnánk el helyesen, ha a Legszebb énekről beszelnénk.⁵ A tervem az, hogy a 4,1–5,7 szövegéről alapos (néhol talán meghökkentő) fordítást készítek,⁶ majd ezek mindegyikéhez hozzáfűzök néhány megjegyzést. Ezek alapvetően nem teológiai jellegűek lesznek, céloom velük inkább az, hogy bárki számára könnyen hozzáférhető háttérinformációkat adjak a későbbi értelme- zés, felhasználás során.

Lássuk hát a szép nőt – egy végzetesen szerelmes férfi szemével!

4,1: Milyen szép vagy,⁷ kedvesem/szeretőm,⁸ milyen szép vagy! Szemeid galambok a fátylad mögött/ mögül.⁹ Hajad, mint kecskenyáj, amely a Gileád hegyéről hullámszik lefelé.¹⁰

A vers lelkendező felkiáltással kezdődik, amelynek több fordítása is lehetséges. A „Milyen szép vagy!” fel- kiáltás a héberben nominális mondat, azaz nem tartalmaz igei állítmányt – a magyar nyelv alkalmas ilyen

² KUSTÁR Zoltán (2025) vagy RÓZSA Huba (1986) közkézen forgó munkáira gondolok.

³ Nem szeretném ezt a rövid írást túlterhelni bibliográfiai utalásokkal. Remélem, hogy a kedves olvasó elhiszi nekem: ennek a csodálatos versfüzérnek csakugyan könyvtárnyi irodalma van.

⁴ A naturális és az allegorikus értelmezési lehetőségekről egyaránt beszámol POPE 1977. A munka csaknem fél évszázada készült, ám véleményem szerint máig megkerülhetetlen alpműve az Énekek éneke kutatásnak.

⁵ A héber nyelv képes ilyen szokatlanul megképezni egy melléknév felsőfokát, úgy, hogy maga a melléknév nem is szerepel a szerkezetben. A legjobb megoldás – a „legénekebb ének” – viszont magyarul nem működőképes. Luther óta a német nyelvterüle- ten jól használják a kifejezést: *Hoheslied* – azaz igen magas színvonalú ének.

⁶ Az egész könyvről kitűnő, filológiai pontosságot és megbízhatóságot biztosító fordítást készített Kun Ágnes Anna. Jelen fordításomban mind- végig messzemenően figyelembe veszem a megoldásait.

⁷ Elég ritka módon a szövegben a *hnh* felkiáltást (gyakori fordítása: íme) egyes szám második személyű nőnemű szuffixummal látták el. Mintha valami ilyesmit mondanának: „Figyelj csak!”

⁸ Az *r'yh* pusztán férfi és nő közti intim viszony jelölésére szolgál. A kedvesem megszólítás helyett akár a szeretőm vagy a barát- nőm kifejezés (SCHWIENHORST-SCHÖNBERGER 2015, 109. o.) is állhatna bármely bibliakiadásban, mert a könyv egészében nincs szó arról, hogy melyek azok a jogi keretek, amelyekben a férfi és a nő egymásra találhatnak.

⁹ Magam a *mn*-prepozíció jelenléte miatt a *mögül* verziót preferálnám, de a kutatás e tekintetben eléggé megosztott.

¹⁰ A *hullámszik* fordítás leginkább tentatív jellegű. A mögötte álló ige (*gls* vö. Ges¹⁸, 220) hapax legomenon. A problémához lásd POPE 1977, 458–459. o. Az ugariti *glt* felől meggyőzően magyarázza a szó jelentését TUELL 1993.

mondatok kialakítására (például: *Milyen szép a kedvesem/szeretőm!*), mégsem ilyen típusú mondat mellett döntöttem, mert egyfelől talán kissé szokatlan lenne, másfelől a héber eredetiben szereplő egyes szám második személyű suffixumban valamiképpen benne rejlik a megszólítás. Az egész könyv műfaja egyébként szilárd elemként tartalmazza a szerelmes fél szerelemittas felkiáltását, amint meglátja szerelmesét.

A galamb, amely a szem metaforájaként szerepel, az ókori Közel-Keleten szerelemközvetítő szimbólum. Erre nézve ikonográfiai források egész hada áll a rendelkezésünkre.¹¹ A szem eszerint nem azért fontos, mert ilyen vagy olyan színű, ilyen vagy olyan formájú, hanem csakis azért, mert szerelmet közvetít a nőtől a férfi felé. Hogy a fátyol mögött vagy a fátyol¹² mögül látszik a kedves szeme, ebben a tekintetben a kommentárok nem egységesek. Magam inkább a mögül megoldást részesíteném előnyben, hiszen a fátyol ugyan eltakarja a nő arcát, de nyilván olyan anyagból készült, hogy a viselője valamennyire kilásson rajta.¹³ A problémát az jelenti, hogy jelen tudásunk szerint az ókori Izraelben a nők nem viseltek fátylat. Ám elképzelhetőnek tartom, hogy inkább arról lehet szó, hogy a nő szépsége lépésről lépésre tárul fel szerelmese előtt, akinek a számára az a legfontosabb, hogy még ha a fátyol mögül is, de érzékelje, hogy a nő is ugyanazt a szerelmet érzi, sőt közvetíti, mint ő. Alighanem a férfi számára ez jelenti a fordulópontot, amely után folytatni tudja, amely után egyáltalán érdemes folytatnia a nő testének részletező leírását.

Nagyon fontos elem a Gileád hegyéről lezúduló kecskenyáj képe a nő hajával kapcsolatban, mert ez két konkrét utalást is tartalmaz a nő külsejére vonatkozóan. Először arra érdemes gondolnunk, hogy a kecskék aligha nyílegyenes sorokban masíroztak le a hegyről. Másodszor elegendő megtekinteni a mai Izraelben élő nomádok sátrait. Ezek kecskebőrből készült lapokból állnak, mert a kecske többretegű szőre kitűnő védelmet nyújt az eső ellen. Ezek a kecskebőr sátrak azonban mind fekete színűek, s ez aligha volt másként az ókorban. Ha egyszer valami jól működött, azt megtartották, és nem áldozták fel a haladás oltárán. A nőnek tehát minden valószínűség szerint hullámos fekete haja van.

Első megállapítás: ez a gyönyörű nő tehát valamilyen áttetsző fátylat visel ügyelve arra, hogy pillantásával ezek keresztül is megüzenje saját érzéseit a férfinak, a haja pedig fekete színű, hullámos vagy akár göndör.

4,2: Fogaid, mint a megnyírt¹⁴ (juh¹⁵)nyáj, ahogy jön a fürdetőből.¹⁶ Mindegyiküknek ikrei vannak,¹⁷ egyik sem vesztett el egyet sem közülük.¹⁸

Legkésebb ezen a ponton meg kell látnunk, hogy archaikus, igen régi költeménnyel van dolgunk. Hasonlatai és metaforái olykor egyenesen meghökkentőek, mint ahogyan itt is ez a helyzet. Mert valljuk meg, első látásra eléggé furcsállhatja egy mai olvasó, hogyan lehet eljutni egy gyönyörű nő fogaitól egy juhnyájig.

A fürdetőből frissen érkező, ugyancsak frissen megnyírt állatok tiszták, pont olyan vakítóan fehér a színük, mint a nő kivillanó fogsora, amikor éppen arra méltatja a férfit, hogy rámosolyog. A juhok

¹¹ Ezekhez lásd KEEL–UEHLINGER 2010.

¹² A fátylat jelentő szó *smh* kapcsán szokás frizurára gondolni (POPE 1977, 457. o.), ám ehhez egy eléggé extravagáns frizurát kellene elképzelnünk. Az sem valószínű, hogy valamiféle fejfedőt kellene értenünk a kifejezés alatt.

¹³ Vö. az eredetivel: *mbl* f. Így WATSON 2024, 340. o., valamint GARRETT 2004, 185–186. o. A mögött megoldáshoz lásd FISHBANE 2015, 102. o.

¹⁴ A *qbs* gyökkel kapcsolatban egy nagyobb ívű gondolatkör részeként felmerült az ötlet, hogy esetleg a korabeli élő héber nyelv északi, izraeli dialektusára jellemző. Vö. NOEGEL–RENDSEBURG 2009, 40. o.

¹⁵ A szó nem szerepel az eredeti szövegben, de mivel más állatot a Közel-Keleten az ókor folyamán nem nyírtak, érdemesnek láttam a szót elhelyezni a magyarított szövegben.

¹⁶ A szó *rsh* (vö. Ges¹⁸, 1234 – *Bad für das Kleinvieh*) a *rsh* 'fürdeni' jelentésű gyökből származik.

¹⁷ Így: EXUM 2005, 151. o.; KEEL 1986, 129. o.; valamint WATSON 2024, 343. o.

¹⁸ Fordításomban az alábbi megoldásokat követem: EXUM 2005, 151. o.; KEEL 1986, 129. o.; valamint WATSON 2024, 343. o.

vemhességét, valamint a kicsinyek kettősségét is érdemes a fogakkal kapcsolatosan értelmezni. A kettes szám jelenléte (és most nem feltétlenül grammatikai értelemben gondolom) a fogszor hibátlanására utal, arra, hogy a nőnek minden foga ép. Talán az egész leírásban ez a legfurcsább elem, hiszen ma azért eléggé reménytelen volna sikeresen udvarolni egy hölgynek azzal, hogy jelezzük: megvan minden foga... Ha azonban a korabeli palesztinai (sőt akár az egész ókorra és az egész ókori világra is kiterjeszthetjük e megfigyelés érvényességét) humán csontleletekre tekintünk, akkor azt látjuk, hogy a fogak egy része már egy fiatal felnőtt csontváz állkapcsából is hiányzik. Ennek oka feltételezhetően a szájhigiénia elégtelen voltában kereshető, de erről konkrét adatunk nincs. A hiánytalan fogszor ezért lehet fontos eleme a nő szépségéről készített leírásnak.

Második megállapítás: a szép nő fontos ismérve a hófehér és hiánytalan fogazat.

4,3: Mint karmazsin fonal, olyan az ajkad, és a szád¹⁹ bájos. (Ajkad,) mint a gránátalmába vágott rés²⁰ a fátylad mögül.

Ebben a versben a termékenység szimbólumok közül több is élénk kerül, ám ettől az értelmezés szemernyivel sem lesz egyszerűbb. Az ajkak vörös színének szexuális felhívó jellege az ókori férfiak számára is nyilvánvaló lehetett. Azt is valószínűsíthetjük, hogy a hölgynek ezt a színt a természet adta meg, mert rúzs használatáról a szöveg nem beszél. Ikonográfiai forrásaink szerint a korabeli nők már e korai időszakban is használtak rúzszt. A színezőanyagot mézzel keverték, majd ecsettel kenték be ajkaikat. Ám jelen hölgyünknek erre, úgy tűnik, nem volt szüksége.

A gránátalma mint méhszimbólum még erősebben kötődik a termékenységhez, ám a fordításban ez a remek gyümölcs nagyon komoly nehézség forrása. A gránátalma az ókori Közel-Keleten mindenütt afrodiziákumként volt használatos, ismerünk olyan mezopotámiai ráolvasást, amely szerint a gránátalmát a férfiimpotencia gyógyítására is megpróbálták felhasználni. Csakhogy a gyümölcs lédús húsát nem nagyon lehet szeletelni, ám a közkezen forgó magyar fordítások (így tesz a RÜF is) a nő ajkát, esetleg halántékát gránátalmaszelethez hasonlítónak magyarázzák. Valószínűbb, hogy itt inkább a gránátalma oldalába vágott réshez hasonlítja a szerelmes férfi a nő ajkát. Egyiptomi ikonográfiai leletek alapján valószínűsíthetjük, hogy az érett gyümölcs nedvességét e résen keresztül lehetett kiszívni, kipréselni.²¹ Hogy azután a kép értelmezését érdemes-e a genitáliák irányába eltolni, az véleményem szerint erősen kérdéses.

Harmadik megállapítás: a szép nő ajka élénkpiros, és száját talán alig láthatóan, de nyitva tartja – természetesen ezt is a fátyla mögött/mögül, de azért jól láthatóan teszi.

¹⁹ A fordítás lehetne a *beszéded* kifejezés is. Fordításomban az alábbi megoldásokat követem: EXUM 2005, 151. o.; KEEL 1986, 129. o.; valamint WATSON 2024, 344. o.

²⁰ Több kommentárszerző (EXUM 2005, 151. o.; POPE 1977, 452. o.; WATSON 2024, 344. o.) szeletként fordítja a szót. Magam – később előadandó érvek alapján – KEEL 1986, 129. o. megoldását tartom helyesnek.

²¹ Vö. KEEL 1986, 133–134. o.

4,4: Mint Dávid tornya,²² olyan a nyakad...? (...) ²³-ból megépítve. Ezer pajzs van rá függesztve, mind vitézek puzdrája.²⁴

Ezen a ponton alighanem érdemes megállni s elismerni, hogy az információk felét egyszerűen nem értem. Nemcsak azért, mert a tornyot nem lehet megfeleltetni semmilyen konkrét építménynek, hanem azért is, mert távolról sem biztos, hogy a fordításban üresen hagyott helyen álló szót lehet szépen sorba rendezett kövekként értelmezni. Annyi azonban bizonyos, hogy a valóban szép nőnek hosszú nyaka vagy esetleg – részben ebből következően – büszke fejtartása volt. Az ezer pajzs minden bizonnyal olyan nyakláncot jelöl, amelyben apró korongokat tűztek fel egy vagy akár több fonálra is. Ilyen korongokat szép számmal találtak női sírokban, a szerves anyagból készült fonál természetesen elbomlott.²⁵ Hogy a nyílveszők tárolására szolgáló puzdra mögé milyen képet érdemes keresni, arról e pillanatban semmilyen ötlettel nem rendelkezem.

Negyedik megállapítás: a nő fejtartása büszke, nyakán pedig igazi keleti túlzással elkészített nyakláncot visel, vagyis nem idegenkedik az ékszerektől, sőt.

4,5: Két melled, mint két gazellakölyök,²⁶ lótuszok²⁷ közt legelve.

A mellek említése mögött realitást és szimbolikát is érdemes keresni. A realitás elemének megfogalmazásával, bevallom, kissé bajban vagyok, mert nem illendő dolog egy hölgy intim méreteit firtatni. De remélem, e bizonytalanságot olvasva a kedves olvasó kitalálja, mire gondolok... A szimbolika megfogalmazása egyszerűbb eset. A két gazellakölyök lótuszokat legel. A közel-keleti ikonográfia a biológiai valóságtól teljes mértékben elszakadva a lótuszt fákon ábrázolja, ráadásul igen gyakran úgy, hogy antilopszerű állatok legelnek erről a képzelet szülte fáról. A lótusz az ókori Közel-Keleten az élet folyamatos megújulásának, végső soron pedig a termékenységnek a szimbóluma. Innen pedig már csak egy lépés eljutnunk az újszülöttet tápláló anyamellig. Ám a méretre való utalás véleményem szerint egyértelműen jelzi a szerelmes férfi érdeklődésének erőteljesen erotikus jellegét is. Előttünk áll a Földközi-tenger medencéjének egyik legelterjedtebb vallási képzelete, a termékenységhez kötődő vallási elgondolások váza. E képzetek központjában a termékenységi istennő alakja áll, aki maga is több gyermeknek adott életet a legtöbb korabeli mitológiai szöveg szerint. Ő felügyeli és biztosítja a közösség reprodukciójának folyamatát a nemi aktustól kezdve egészen a gyermek elválasztásáig. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a gyermekhalandóság a korszakban rendkívül magas volt, a becslések szerint egyéves kor előtt elérhette akár az ötven százalékot is. A szülőknek pedig – nyugdíj, társadalombiztosítás és más efféle modern (és a nyugati világban egyelőre még létező) juttatások híján – időskorukra csak akkor volt biztosított a megélhetésük, sőt az életben maradásuk, ha voltak gyerekeik –

²² A torony szó mögött nem érdemes bármiféle valós épületet keresnünk.

²³ A *tlpywt* kifejezés fordítása körül egyelőre nagy a bizonytalanság. A Ges¹⁸, 1141 *Reihe* fordítást ad, de jelzi, hogy ez bizonytalan. KEEL 1986, 129. o. a *Schicht* fordítást adja, de kérdőjellel. Az angol fordítások többsége *course*-ként adja meg a kifejezés jelentését, így POPE 1977, 452. o. BORGER 1972, 385. o. a szót nemes egyszerűséggel ismeretlennek nevezi, és nem fordítja le. Nem elképzelhetetlen, de nem is biztos, hogy a szöveg a torony köveinek sorokban egymásra való építésére akar utalni.

²⁴ A nyílveszők tárolására szolgáló eszközt fordít elsőként BORGER 1972, majd őt követve többen is.

²⁵ Az ötletet elsőként talán ISSERLIN 1958 fogalmazta meg.

²⁶ A szarvasként (EXUM 2005, 151. o.; WATSON 2024, 344. o.) vagy gazellaként (KEEL 1986, 129. o.) való kétféle fordítási lehetőség közül az utóbbi mellett döntöttem, alább részletezendő érvek alapján.

²⁷ Vö. *swn* (Ges¹⁸, 1338: „doch wohl Seerose”), KEEL 1986, 129. o. A lilium megoldást lásd EXUM 2005, 151. o.; WATSON 2024, 349. o.

minél több, annál jobb. Természetesen ennek ellenében hatott, hogy a szülés rendkívül veszélyes volt. Nincs adatunk a szülésben meghalt nők arányára nézve, de aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a mai világ felől nézve ez az arány is elképesztően magas lehetett.

De talán azt sem merészség feltételezni, hogy az emberek világában az egész folyamat első lépését a férfi érdeklődő pillantása körül érdemes keresni...

Ötödik megállapítás: a szép nő átlagos intim méretekkel rendelkezik, s minden pillanatban hordozza a termékenység ígérését.

4,7: Mindened szép, kedvesem, és hiba nincs benned!

Ugyan mi mást mondhatnánk összegzésként, mint amit a szerelmes férfi kiált világgá, hogy abban a kivételes szerencsében van része, hogy megtalálta a tökéletes nőt? Megtalálta az igazit. Vagy ha a realitást sem akarjuk teljes mértékben hatályon kívül helyezni: megtalálta a számára tökéletes nőt, rálelt álmai nőjére. S az meg alighanem a mi szerencsénk is, hogy ahány férfi, annyi álom, annyi igazi, végső soron pedig annyi tökéletes, hiba nélküli nő...

Felhasznált irodalom

- EXUM, Cheryl J. 2005. *Song of Songs. A Commentary*. Westminster John Knox Press, Louisville. (Old Testament Library.)
- FISHBANE, Michael 2015. *Song of Songs*. The Jewish Publication Society, Philadelphia. (The JPS Bible Commentary.)
- GARRETT, Duane 2004. *Song of Songs and Lamentations*. Thomas Nelson, Nashville. (Word Biblical Commentary 23B.)
- ISSERLIN, Benedict S. J. 1958. Song of Songs IV,4. An Archaeological Note. *Palestine Exploration Quarterly*, 90. évf. 1. sz. 59–60. o.
- KEEL, Othmar – UEHLINGER, Christoph 2010. *Göttinnen, Götter und Gottessymbole. Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang unerschlossener ikonographischen Quellen*. Bibel+Orient Museum Academic Press, Fribourg.
- KUSTÁR Zoltán 2025. *Bevezetés az Ószövetség irodalmába. Az Ószövetség könyveinek előállása, tanítása és keresztény üzenete*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- NOEGEL, Scott B. – RENDSBURG, Gary A. 2009. *Solomon's Vineyard. Literary and Linguistic Studies in the Song of Songs*. Society of Biblical Literature, Atlanta. (Ancient Israel and Its Literature 1.)
- POPE, Marvin H. 1977. *Song of Songs*. Doubleday, New York. (Anchor Bible.)
- RÓZSA Huba 1986. *Bevezetés az Ószövetségbe*. Szent István Társulat, Budapest.
- SCHWIENHORST-SCHÖNBERGER, Ludger 2015. *Das Hohelied der Liebe*. Herder, Freiburg.
- TUELL, Steven S. 1993. A Riddle Resolved by an Enigma: Hebrew שִׁיר and Ugaritic glt. *Journal of Biblical Literature*, 112. évf. 1. sz. 99–104. o.
- WATSON, W. G. E. 2024. *The Song of Songs*. Peeters Pub & Booksellers, Leuven–Paris–Bristol. (Historical Commentary on the Old Testament.)